

Історіографія, джерелознавство

ББК Т 3 (4 УКР) 461-051

ОБРАЗ УКРАЇНИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ П. КУЛІША*Д. А. Кондратьєва***АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена одному з діячів українського Відродження – П. Кулішу. Подається узагальнений образ українських земель у його творчості. Насамперед, автор звертається до його художніх творів, в яких з особливою чіткістю простежується вплив романтичних віянь. Особливу увагу зосереджено на еволюції та принципових відмінностях доробку діяча.

Ключові слова: П.Куліш, історія України, романтизм, позитивізм, козацтво.

Розбудова сучасного громадянського суспільства в нашій державі потребує залучення досвіду минулих поколінь у царині виховання патріотично свідомої, політично освіченої інтелігенції. Творчий доробок П. Куліша, пройнятий ідеями просвітництва та побудови національно свідомого суспільства шляхом залучення загальнолюдського досвіду на сьогоднішній день набуває особливої гостроти. Посідаючи унікальне місце в українському громадському житті XIX ст. Постать П. Куліша настільки багатогранна, що викликала інтерес як за його життя, так і продовжує цікавити дослідників до нині. Важливо зрозуміти митця слова як живу особистість із неповторною індивідуальною психологією, який був не менш складним ніж його наукова й творча діяльність. Неоднозначність ставлення до нього з боку критиків супроводжує його до XXI ст.

Нерозкрита загадка для сучасників і нащадків, трагічна постать, оповита суперечностями. Неодноразово дослідники зверталися до перегляду біографічних фактів П.Куліша, а також генези «позви» з суспільством [1]. Історичні погляди П. Куліша привертали увагу дослідників багатьох поколінь. Його сучасники нерідко піддавали критиці сприйняття П. Кулішем української минувшини. Ідеї П. Куліша, що розходяться з поглядами тогочасного суспільства, потребують розчищення від замулення історичними та суспільними штампами.

Довкола життя та оцінки діяльності П. Куліша утворився штучний вакуум наукових досліджень, де кількість робіт узагальнюючого характеру не така вже й велика. Зокрема підготовлені синтетичні праці Д. Дорошенка та Є. Нахліка [2, 3]. Сучасні українські дослідники намагаються осягнути специфіку історичного мислення П.Куліша. Наприклад, О. Ясь у ряді своїх статей торкається висвітлення діячем козацтва, продовжує започаткований П. Кулішем процес дегероїзації козацького феномену в монографії «История воссоединения Руси» та намагається віднайти «аксіологічний вірець в історичній візії Пантелеймона Куліша в період 1870–1890 рр.» [4]. В. Лазаревська приділяє увагу його державницьким поглядам, обґрунтуванню української державності [5]. О. Федорук у своїх роботах торкається польської складової, а саме польсько-українських взаємин [6]. Проте, слід зауважити, що конкретно історичним поглядам П. Куліша-науковця на розвиток українських земель в цілому не приділено достатньої уваги.

Отже, метою даної розвідки є створення узагальненого образу українських земель у творчості П. Куліша. В якості джерельної бази виступили його художні твори,

які більш характерні для його ранньої творчості, та його історичні твори, написані у більш зрілому віці.

Український романтизм початку XIX ст. був органічним явищем духовного, культурного та наукового життя, виступав певним каталізатором національної міфотворчості, способом актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. Територією для історичних пошуків дослідників-романтиків стала українська козаччина, в особливості часи Гетьманщини, які сприймалися як «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [7]. У романтичному світогляді козацтво сприймалося як виняткова моральна сила, що боролася за православ'я та український народ. Наразі підкреслимо, що історики-романтики досить гостро реагували на полемічні зауваження опонентів щодо розбійницької сутності козацтва або намагання сподобити його до збіглих холопів і селянства [8]. Однак, прирівнювання козацтва до західноєвропейського лицарства в студіях істориків-романтиків не є беззастережним. Роль козацтва як явища подавалася надзвичайно суперечливо.

Мінливість та надзвичайна здатність перетворень романтизму виявляє тільки основні тенденції розвитку, що мають доволі специфічні особливості на різному національному ґрунті. В інтелектуальному просторі романтизму з'являються методичні новації та експерименти українських істориків, які прагнули досягнути суперечливі метаморфози української історії доби пізнього середньовіччя і ранньомодерних часів [9].

Історичні дослідження М. Костомарова щодо козацтва посідають чільне місце в розумінні української історії. Він сприймав козацтво, як елемент давньої Русі, представників «вічевої вольності», уважав певним містком між княжою добою та новим часом, що відкидали єдино державницькі засади, при цьому беззаперечно наділяючи козацтво героїчним змістом [10]. М. Максимович обстоював думку про дві стихії, які відігравали вирішальну роль у творенні козацтва: «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську» [11]. Ці ідеї перегукуються з поглядами Куліша, який уважав козацтво спільним продуктом Азії та Європи [12]. Д. Багалій визнавав значущість монографії «История воссоединения Руси» та називав П. Куліша особливо цінним «з науково-історичного, дослідницького становища» [13].

Духовні перетворення породили зворотні та ірраціоналістичні реакції, які знаходимо в дослідницьких інтенціях романтиків. Історична думка романтичного спрямування намагалася охопити бутність різних соціальних верств. Так, О.Ясь зазначає, що історики-романтики репрезентували не тільки цікаві інтелектуальні експерименти з обширу українського історіописання XIX ст., а й демонструє своєрідність та парадоксальність романтичного типу мислення, що іноді продукував чудернацькі ідеї й хиמרні концепції нашого минулого [14].

Історія народу сприймалася П. Кулішем як своєрідна морально-естетична система, в межах якої склалися взаємини між різними етносоціальними спільнотами. Починаючи з 70-х рр. XIX ст. П. Куліш намагався поставити осмислення української минувшини в типологічний контекст світової історії, зокрема, застосувавши соціологічну концепцію О. Конта до пояснення складних суспільно-політичних процесів доби козаччини. Також необхідно звернути увагу на еволюцію ідеологічних та історичних переконань самого дослідника протягом життя, що сприймалося досить неоднозначно з боку його сучасників. Одні логічно пояснювали зміну світоглядної системи П. Куліша, обумовлюючи це польським періодом життя, інші – «єгоцентричною» вдачею дослідника та його схильністю до масштабних й екстремальних експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальний творчий синтез.

Романтизм у синкретичній світоглядній системі П. Куліша виявився, зокрема, в українізації русоїзму і в національно акцентованому переосмисленні позитивістських уявлень: хутір як осередок національної самобутності, «простих звичаїв», живої

народної мови протиставляв русифікованим «городам і їх порядкам», де «затуманюють» «святую науку істини» Христової.

Християнство і національний патріотизм в уявленні молодого Куліша були тісно пов'язані між собою – він не мислив собі одного без іншого, кожне мав за самодостатню мету й водночас підпору одне для одного. Християнство не може бути космополітичним, а мусить спиратись на національну основу; національне ж у своєму самоутвердженні має орієнтуватись на християнські, загальнолюдські цінності. Тому засоби перебудови суспільства повинні базуватися на засадах гуманізму і свободи соціальної та національної. При цьому дослідник не підтримував християнську думку повної покори, а визнавав доцільність і необхідність застосування військової сили, збройного опору чужоземним загарбникам, воєн у національному державотворенні чи то в минулому, чи то в теперішньому і навіть славив ті війни, повстання й походи, що їх вважав за необхідні для розбудови цивілізованих держав, захисту й утвердження культури та християнства.

Етнімічна самосвідомість П. Куліша підкорює протистоянням загальноприйнятого в суспільстві. Змолоду й у зрілому віці письменник чітко ідентифікував рідний народ як український, націю – як українську, одноплемінників – як українців, рідну країну, батьківщину – як Україну. Свою першу поему, назвав «Книга о ділах народу українського і славного Війська запорізького» (1843), а своєму першому популярно-історичному нарисові дав назву – «Повесть об украинском народе» (1846), до того ж у листі до Ізмаїла Срезневського від 20 липня 1846 р. означив її як «написанию в виде проблемы для истории и Украины» [15]. Вже тоді це було свідоме протиставлення назвам попередніх синтетичних праць із вітчизняної історії: «История русов» невідомого автора, «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського.

Назву «Україна» П.Куліш все своє життя вважав корінною й найдавнішою від назви «Русь». На його думку, останню назву принесли у Наддніпрянщину варяги-зайди, згідно з норманською теорією, прибічником якою й був. У недатованому автографі – чернетці під назвою «Коротенька історія нашого народу українського» П.Куліш висловився з цього приводу ще виразніше і сміливіше, звеличуючи українців як «дотепніший народ» хліборобів над сусідами: « як же навчились люде землю пахати, тоді вже один великий народ позаймав землі од гір Карпат аж геть за Дніпрової річки на схід сонця, і той-то народ зовемо ми тепер український [16]. Вбачаємо ми в його кебети до пахарства, що мусив він уподобатися сі просторі землі ще тоді, як не було нікого над його дужчого; бо досі де найкраща чорна земля під пашею, там чуєм і нашу рідну мову поміж пахарями. Сусідам нашим, полякам, а з другого боку – москалям досталась уже не така гожа до сійби рілля: отсе ж то й ознака, що вкорінились наші стародавні предки українці тоді ще на землі своїй, як сі сусіде або зовсім іще на узграниччє їх не приходили, або не піднялися іще з дикого життя свого звіроловного, рибальського чи чабанського, та й мусили геть одступитись перед предковичними пахарями українськими як перед дотепнішим народом» [17].

Як дослідник Пантелеймон Олександрович завжди керувався вимогами суспільства, заради якого він жив і творив. Досить часто він сам вигадував проблеми, які потім мусив вирішувати. У листі до І. Білозерського, датованого 1882 р., П. Куліш мріє про те, що тогочасна кількісно «маленька нація» свідомих українців «забезпечить будущину великої» української нації (Се, далєбі, не мрія, а так-таки воно й буде)». Та заявляв про свій обов'язок неухильно працювати задля здійснення цієї високої мети: «Тут-бо нема того, що ось так я хочу! Ні, я так мушу, і що б я не робив, що не роблено б і зо мною, а таки робитиму своє праведне діло» [18].

Як просвітник-раціоналіст, збагачений досвідом позитивізму, захоплений оптимістичними поглядами Г. Спенсера на розвиток суспільства, П. Куліш вірив у

«науковий і соціальний, чи, краще сказати, громадянський прогрес», у «силу все-світнього прогресу в політиці та естествознавстві», тобто застосування позитивістської філософії до управління суспільством [19]. Водночас як русоїст і послідовник преромантичного Просвітництва, він бачив і певні суперечності між поступом цивілізації і станом моральності, найвищим, на його переконання, критерієм суспільного прогресу. Про це йшлося в його художньо-публіцистичних «Листах з хутора» першому та другому – «Про городи й села», у яких піддано сумніву уявлення про те, ніби «цивілізація ... веде чоловіка до всякого щастя», протиставлено «нову селянську філософію» «городянській», піднесено «українських хуторян» (справдешніх християн) із їхнім «простим, свіжим розумом сільським чи хуторянським» над «громадянами», тими «прогресистами» («ми тому прогресу ціну знаємо») [20]. Та в реальному житті Куліш тверезо оцінював незручності хутірної побуту й переваги міської цивілізації. Так, у листі до дружини від 23 березня 1864 р. він протиставляв хутір, де інтелігентна особистість мусила нидіти в невідповідних умовах, і велике місто з його високою культурою, «область цивилизации, следовательно, и развитой человечности». Проте й пізніше, порівнюючи «культурные сословия» з «чернью», «невежественной и предательской толпой», П. Куліш не випускав з поля зору певних моральних переваг «природної» людини над «цивілізованою» [21].

Отже, із середини 70-х рр. XIX ст. у П. Куліша, як історика, з'являються спроби поставити осмислення української минувшини в типологічний контекст світової історії, при цьому він прагне адаптаційного застосування соціологічних теорій Г. Спенсера та О. Конта для пояснення складних суспільно-політичних процесів доби козаччини [22]. Так, у наслідках драматичної боротьби навколо Берестейської унії між греко-католиками і православними наприкінці XVI – на початку XVII ст. він убачав: «поразительное подтверждение учения Конта: что социальное состояние всякой данной эпохи есть равнодействующая всех честолюбий, своекорыстий, опасений, поклонений, негодований и пр. граждан-предков и граждан-современников...» [23].

Таким чином, центральною проблемою у творчому доробку П. Куліша було визначення місця України в контексті загальноісторичного розвитку народів, яку розглядав через усвідомлення приналежності українців до духовно-культурної та політичної спільності слов'янської спільності між цивілізаціями Азії та Європи. Осмислюючи історичне минуле України, намагаючись захистити інтереси і прагнення українського народу, що страждав від боротьби козацької верхівки за владу. І, як наслідок, руйнації господарства і культури, що стримувало історичний розвиток українського народу. Будучи послідовним патріотом, дотримуючись романтичного світогляду і сприйнявши елементи позитивістської філософії, він намагався реанімувати героїчні сторінки в українській історії, тим самим привертаючи увагу до своєї батьківщини освіченого громадянства. Проте П. О. Куліш не зміг уникнути крайнощів в оцінках подій і явищ української історії, тенденційних суджень і навіть творення нових міфів у складних і суперечливих умовах українського національного відродження. Перспективи дослідження проблеми пов'язані з вивченням його інтерпретації української історії.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена одному из деятелей «украинского» Возрождения – П. Кулишу. Формируется обобщенный образ украинских земель в его творчестве. Автор обращается к его художественным произведениям, в которых особенно четко прослеживается влияние романтических веяний. Особое внимание сосредоточено на достижениях и принципиальных различиях творчества деятеля.

Исторические взгляды П. Кулиша привлекали внимание исследователей многих поколений. Его современники нередко подвергали критике восприятия мыслителем украинского прошлого. Мировоззрение П. Кулиша постоянно трансформировалось. В молодости и в зрелом возрасте писатель четко идентифицировал родной народ как украинский, нацию – как украинскую, соплеменников – как украинцев, родину – как Украину. Как исследователь, П. Кулиш всегда жил и творил ради украинского общества. П. Кулиш увлекался оптимистичными взглядами Г. Спенсера на развитие общества, как просветитель-рационалист верил в гражданский прогресс, в силу всемирного прогресса в политике, в применение позитивистской философии к управлению обществом.

Таким образом, центральной проблемой в творчестве П. Кулиша выступало определение места Украины в контексте общеисторического развития народов. Он осознавал принадлежность Украины к духовно-культурной и политической славянской общности, которая имеет общие черты с цивилизациями в Азии и Европе. Исследователь осмысливает историческое прошлое Украины, пытается защитить интересы и стремления украинского народа. Он доказывает, что борьба казацкой верхушки власти сдерживала историческое развитие украинского государства. П. Кулиш-патриот потался реанимировать героические страницы в украинской истории, стремился привлечь внимание просвещенного гражданства к своей родине. Однако, П. Кулиш не смог избежать крайностей в оценках событий и явлений украинской истории, тенденций суждений и даже создания новых мифов в сложных и противоречивых условиях украинского национального возрождения.

Ключовые слова: П. Кулиш, история Украины, романтизм, позитивизм, казачество.

SUMMARY

This article is devoted to one of the leaders of the «Ukrainian» Renaissance P.Kulish. Served generalized image of Ukrainian lands in his work. In the first place the author refers to his works, which with great precision shows the influence of the romantic trends. Particular attention is paid to fundamental differences of creative works figure.

The Historical views of P.Kulish attracted the attention of many generations of researchers. His contemporaries often criticized perception the thinker of Ukrainian past. World Vision of P.Kulish constantly have transformed from an early age and an adult writer is clearly identified as a Ukrainian native people, a nation – as Ukrainian, fellow – as Ukrainian, his native country, homeland – as Ukraine. As a researcher P.Kulish always lived and worked for the Ukrainian society, P.Kulish admired the H.Spenser optimistic views the development of society, as educator-rationalist faith in the civil progress, due to global progress in politics, in the application of positivist philosophy to social control.

Thus, the central problem in the artistic heritage P.Kulish - Definition of Ukraine's place in the context of general historical development of peoples. P.Kulish aware of belonging to the Ukrainian spiritual, cultural and political of the Slavic community, which has similarities with civilizations of Asia, and Europe. The researcher comprehends historical past of Ukraine, tries to protect the interests and aspirations of the Ukrainian people. Once again proves that fighting Cossack (all political) elite power and restrains the historical development of the Ukrainian state. P.Kulish patriot trying to to resuscitate heroic pages of Ukrainian history, tried to draw the attention of enlightened nationality in their homeland. Nevertheless, P.Kulish could not avoid extremes in estimates of events and phenomena of Ukrainian history, trends, opinions and even the creation of new myths in complex and contradictory conditions of Ukrainian national revival.

Keywords: P.Kulish, the history of Ukraine, romanticism, positivism, Cossacks.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Маланюк Є. Кулішеву річницю: про П. О. Куліша / Є. Маланюк // Дивослово. – 1994. – №8. – С. 22–25.
2. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш / Д. Дорошенко. – Київ-Ляйпціг. – 207 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/literaturoznavstvo/450-doroshenko-d-panteleymon-kulish/>
3. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель / Є. Нахлік. Т.1. – 482 с.; Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель / Є. Нахлік. Т. 2. – 493 с.
4. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-1880-х років / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 78–105; Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецесії П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 8. – С. 220244; Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (Методичний інструментарій та техніка викладу) / О. Ясь // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. – 2004. – С. 215–228.
5. Лазарева В. Тема України в ранніх художніх творах Пантелеймона Куліша / В. Лазарева // Визвольний шлях. – 2007. – Кн. 12. – С. 2532.; Лазарева В. Творчість П. Куліша як джерело національно-культурного відродження / В. Лазарева // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 4. – С. 53–55.
6. Федорук О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х початку 70-х років XIX ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О. О. Федорук. – Львів, 2001. – 19 с.
7. Куліш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 5.
8. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя деятельность / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://starietknigi.info/Zhurnaly/KS/KS_1883_2.pdf;
9. Микитчук С.П. Вплив романтизму на світоглядне бачення П. Куліша / С. П. Микитчук // Проблеми історії XIXXX ст. Вип. XV. – С.242–245.
10. Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. / О. Ясь // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. – 2004. – С. 215–228.
11. Костомаров Н. Лекции по русской истории. – Спб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории / Н. Костомаров – С. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://starietknigi.info/Knigi/K/Kostomarov_N_I_Lekcii_po_russkoj_istorii_01_1861
12. Ясь О. Вказ. праця.
13. Куліш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т. 2. – С. 58 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://starietknigi.info/Knigi/K/Kulish_P_A_Istoriya_vossoedineniya_Rusi_02_1874.pdf
14. Багалій Д. Джерелознавство та історіографія історії України // Д. Багалій Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2 / В. Кравченко. – Харків, 2001. – С. 115.
15. Куліш П. Історія України од найдавніших часів / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 2 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4300025>; Куліш П. Повість про Український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / О. Шокало. – К.: «Український світ», 2005. – 384 с.; Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи / О. Федорук. – К., 2005. – Т. I: 18411850. – С. 83–84.

16. Куліш П. Дві мови, книжна і народна // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr03.htm>
17. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя деятельность / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stariyeknigi.info/Zhurnaly/KS/KS_1883_2.pdf;
18. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 317 с.
19. Там само.
20. Ясь О. Між пізнім романтизмом та позитивізмом : (роздуми над "Историей воссоединения Руси" П. Куліша) / О. Ясь // Історичний журнал. 2006. – № 2. – С. 57–67.
21. Куліш П. Повість про Український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / О. Шокало. – К.: «Український світ», 2005. – 384 с.
22. Богдашина С. Позитивізм в історичній науці в Україні (60 pp. XIX ст. – 20 pp. XX ст.) / С. Богдашина. – Харків, 2010.
23. Ковальчук О. Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123.

Надійшла до редакції 04.11.2014 р.

ББК ТЗ (4 Укр-62) В6

ЗНАЧЕННЯ КООПЕРАЦІЇ У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

І. В. Пятницькова

АНОТАЦІЯ

У даній статті проаналізовано стан дослідження в сучасній українській історіографії значення кооперації у житті українського суспільства на початку ХХ ст. Визначено загальні та особливі підходи у викладі даної проблеми, її найбільш дослідженні аспекти, а також ті, що потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: історіографія, кооперативний рух, кооперація, товариство.

Набуття Україною незалежності сприяло розвитку української історичної науки. У цей час з'являються нові, раніше заборонені або не актуальні теми для досліджень. Серед них і значення кооперації у житті українського суспільства на початку ХХ ст. У радянський час ставлення до дореволюційного кооперативного руху було досить негативним. Висвітлюючи його з класового підходу, дослідники вважали, що товариства сприяли поглибленню соціальної диференціації, експлуатації заможними прошарками суспільства селян і робітників. Тому означена проблема потребувала дослідження на концептуально нових засадах. Вивчення досвіду кооперативної співпраці в період переходу від командно-адміністративної до ринкової системи господарювання набуло не лише історичного, а й практичного значення. Кооперативні товариства розглядалися вченими, як один із способів безболісного залучення більш широкого кола населення до капіталістичних умов господарювання.